

Павло Содомора

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, Україна

ІНТЕЛЕКТ, МИСЛЕННЯ, РОЗУМІННЯ У СИСТЕМІ ТЕРМІНІВ СВЯТОГО ТОМИ З АКВІНУ

Розглядається значення терміна «інтелект», його місце серед інших, у тому числі й метафізичних термінів, таких, як матерія, форма, дія, переємність. Паралельно розглядається й ряд термінів, дотичних до вищевказаного. Для ілюстрації ключових моментів дискусії подаються уривки «Суми теології» Томи з Аквіну та їх український переклад. Відповідно до значення і змісту терміна пропонуються варіанти відтворення латинської лексеми засобами української мови. На цьому матеріалі зроблено спробу започаткувати процес становлення україномовної терміносистеми.

1 Мислення і процес розуміння

Починаючи з часів Античності філософія була, по суті, єдиною з іншими науками, у тому числі – з медициною. Знаємо багато філософів, що були практикуючими лікарями (Авіценна та ін.). Із цих часів походить вислів, що кожен лікар повинен бути також філософом (*medicus sit quoque philosophus*). Відповідно й різні філософські поняття приписували різним тілесним органам, на зразок фізичних дій. Лікарем також був і французький філософ Жан Кабані (1757 – 1808). Він запропонував ідею про мозок як орган, що спеціалізується на випродукуванні думок. Властиво, він не запропонував цю теорію, а лише продовжив її, оскільки свої витoki вона отримала ще в часи Античності, як-от у Алкмена. Однак для Томи мозок, як будь-який орган, має просторову протяжність, бо є матеріальним: так само, для людської думки неможливо мати розум як свою відповідну причину продукування. Людській думці властиво думати ретроспективно, з огляду на саму особу, і при цій діяльності сама дія мислення та предмет мислення збігаються, а це було б неможливим, якщо мислення було б поєднане з матерією: адже палець не може торкнутися сам до себе. Відповідно безмовні тварини, душі яких повністю виводяться з матерії, не здатні до такої повної самоідентифікації.

Щодо українського відповідника, як робочий термін приймемо «мислення». Цей український відповідник має широке гніздо спільнокоренових слів, що дуже важливо для відтворення термінологічного ланцюга іменник – дієслово – прикметник: мислення – мислити – мислячий (*intellectus – intelligere – intelligens*).

У питанні 85 «Суми» Тома стверджує, що людське мислення (*intellectus*) осмислює (*intelligit*) матеріальні речі, виокремлюючи (*abstrahit*) їх із уяв (*phantasma*). Кожне слово у цьому реченні складне для розуміння, і тим більше – для перекладу. Дієслово зазвичай перекладають «розуміє», в англійському перекладі – *understand*. Проте латинське дієслово має значно загальніше значення і містить також значення «думати» [1, с. 273]. Тома слідує за Аристотелем, визначаючи два типи розуміння – типи мисленнєвої (*intellectualis*) діяльності. Це насамперед розуміння неподільного (*indivisibilia*), а з іншого боку – укладання та розсудження (*compositio et divisio*) (ST I, 17, 3): «Тож мислення не помиляється стосовно того, що чим є, як і відчуття не помиляється стосовно властивого відчуттєвого. Натомість в укладанні та поділянні може помилятися, оскільки приписує тій речі, сутність якої розуміє, щось таке, що не притаманне їй чи навіть протилежне»¹.

¹ «Unde circa quod quid est intellectus non decipitur, sicut neque sensus circa sensibilia propria. In componendo vero vel dividendo potest decipi, dum attribuit rei cuius quidditatem intelligit, aliquid quod eam non consequitur, vel quod ei opponitur».

Уяви (*phantasmae*) самі собою не представляють своїх предметів осмислювальними, вони представляють свої предмети як певним чином сконструйовані, тобто не як мисленнєві, а як відчуттєві [2, с. 44]. Тома говорить, що речі самі собою є відчуттєвими (*sensibilia*), однак їх необхідно перетворювати у мисленнєві (ST I, 79, 3): «Тож необхідно приймати певну чесноту зі сторони мислення, що вводить мисленнєве у дію шляхом виокремлення видів від матеріальних умов. І це вказує на необхідність приймати дієве мислення»¹. До того ж Тома переконливо доводить, що сама підставова форма речі не представляється перед відчуттям, а лише випадковості цієї речі (ST I, 77, 1): «Розумове та відчуттєве, оскільки відрізняються, не приймаються від спроможностей відчуття й розуму, а від самої відчуттєвої та розумної душі. Оскільки ж підставові форми речей невідомі як такі, бо приховують їх випадковості, тому ніщо не перешкоджає, аби подекуди випадковості приймалися замість вирізняючих підставовостей»². Для того щоб оцінити доктрину Томи про людське мислення (і відповідно обрати український термін), слід насамперед зважити, що мається на увазі, коли йдеться про сутність чи щосність матеріальної підстави щодо її пізнання. Перше, кожна окрема річ має внутрішній уклад, що утримує її між породженням та нищенням (*generatio et corruptio*). Друге, це внутрішнє поєднання є підставовою формою, а не укладом випадковостей. Третє, природно повинен існувати певний зв'язок між підставами для забезпечення дискурсивного пізнання. Тож людина здатна пізнавати речі завдяки аналізу, судженню та роздумуванню, тобто завдяки дискурсу, чи перебігу від однієї речі до іншої, на відміну від Божого пізнання [2, с. 49].

Укладання та розподіляння, чи, інакше кажучи, розсудження, означає створювати ствердні та негативні судження чи речення. Осягаючи зміст якогось речення, хтось може створити судження про нього, і це судження може бути правильним або неправильним. Хтось може робити це без жодного сумніву, а хтось – опираючись на певні аргументи чи на самоочевидність. Відповідно до різних комбінацій таких можливостей, чийсь висновок мислення буде прикладом віри, сумніву чи розуміння. У випадку формування віри, прийняття думки, сумніву чи мисленнєвого розуміння це все буде виявом спроможності розуміння, а сприйняття самоочевидності називається вивищеним розумінням (*excellentia*). Оскільки ж Тома використовує те саме слово (*intelligere*) для вираження специфічної діяльності сприймання самоочевидного та різних видів думки, то не можемо сказати із поширеності дієслова, чи його теорія абстрактності стосується думки у загальному, чи осягнення самоочевидної істини зокрема.

Тома заявляє, що будь-яке судження можна виразити реченням. Це не означає, що думка не може існувати без словесності (*verbalisatio*): це означає, що укладання та поділяння є аналогією до вираження ствердних чи заперечних речень. Адже розуміння простого так стосується сприймання судження, як використання окремих слів стосується укладу речення. Розуміння слова та розуміння суті, яку передає слово, є виявом осмислення (*intelligentia*), але остання є вивищеним розумінням (*per excellentiam*). Тут міститься вузьке й широке значення слова «розуміння», (наприклад, розуміння, що таке комп'ютер: звичайний користувач знайомий лише з його загальними функціями, тоді як програміст розуміє його устрій).

Мислення (*intellectus*), відповідно до Томи, це не одна можливість, а дві, або ж це одна можливість (*facultas*) із двома силами – із діючим мисленням (*intellectus agens*) та зі сприйнятливим мисленням (*intellectus possibilis*) (ST I, 79, 3): одне відповідає усім речам, інше створює усі речі. Відповідно до Аристотеля, у природі не існує форм речей без матерії, а форми, що існують у матерії, не є власне осмислювальними (*intelligibiles*).

¹ «Oportebat igitur ponere aliquam virtutem ex parte intellectus, quae faceret intelligibilia in actu, per abstractionem specierum a conditionibus materialibus. Et haec est necessitas ponendi intellectum agentem».

² «Rationale et sensibile, prout sunt differentiae, non sumuntur a potentiis sensus et rationis; sed ab ipsa anima sensitiva et rationali. Quia tamen formae substantiales, quae secundum se sunt nobis ignotae, innotescunt per accidentia; nihil prohibet interdum accidentia loco differentiarum substantialium poni».

І саме дієве мислення перетворює осмислювані речі у види (*species*), позбавляючи їх матеріальних умов (ST I, 79, 3). Термін *species*, загалом, є приблизним синонімом до платонівських «ідей». Навіть в англійській мові жодне слово не відповідає цим термінам [1, с. 276], тому дослідники використовують лише транслітеровані відповідники. Для Томи «ідея» означає дві речі – поняття та уявлення. Продовжуючи це, у сучасній філософії «концепт» має два паралельні значення: в одному концепт є чимось суб'єктивним, тобто охоплювати концепт означає охоплювати певний навик, в іншому концепт є чимось об'єктивним, і є стосунком до присудка чи предиката (*predicatum*). (Петро є людина: є людина – це концепт). Саме це й стосується аристотелівських форм, які використовує й Тома.

Властиво, зовнішній світ стає внутрішнім для того, хто пізнає завдяки розумовому буттю (*esse intentionale*) витиснутих видів (*species impressae*) зовнішніх відчуттів (*sensuum externorum*), оскільки вони є певними посередниками, завдяки яким пізнаються речі (*id quo*). Тобто концептами, чи тим, що людина схоплює, є не те, що (*id quod*), а те, за допомогою чого (*id quo*) людина пізнає речі. Тома показує у «Сумі» (ST I, 85, 2), що мисленнєві види (*species intelligibiles*) не є предметами (*quod*), а повними посередниками (*quo*) знання. Цей текст Томи також можна розуміти і щодо концепту, тобто виражених видів (*species expressa*) та витиснених видів (*species impressa*) спроможного мислення, що формується дієвим мисленням завдяки уявам. Дж. Пуансо показує різницю між витисненими видами (*species impressa*), тобто тим, чим річ пізнається (*id quo*), та вираженими видами (*species expressa*), тобто тим, у чому річ пізнається (*id in quo*), а також між самим предметом пізнання (*id quod*). Однак деякі сучасні філософи не розрізняють видів витиснених чи виражених [3, с. 106].

2 Мислення, форма і матерія

Поняття мислення тісно пов'язується із теорією гіломорфізму. Матеріальна річ, згідно з аристотелівським гіломорфізмом, складається з матерії та форми, і тому Петро (це часто бачимо у Томи) є частиною матерії, що має форму людяності. Тома говорить, що не існує якоїсь окремої людини як такої, чи ідеальної людини, а існує лише людяність Петра, людяність Сократа і т.д. Тобто це є формою, яка існує у матерії, а значить – осмислювальним (*intelligibilis*), бо існує у формі, але не власне осмислювальне, бо існує у матерії. Людськість в абстрактному значенні є осмислювальною, бо абстрагована від матерії, і її не існує як такої ніде у речовому світі: людяність у матерії неможливо осмислити. Тут вступає у дію дієве мислення, яке створює мисленнєвий предмет – людяність як таку.

Порівняно з дієвим мисленням, існує спроможне мислення, тобто сила, яка здійснює розпорядження (*dispositio*), набуті дієвим мисленням. Одна й та ж душа, оскільки вона нематеріальна, наділена двома силами – робити речі нематеріальними через усунування (*abstractio*) матерії, а інша – приймати ці ідеї, і називається вона сприйнятливим мисленням (ST I, 79, 6). Тому сприйнятливим мисленням – це наче колекція концептів, якими воно володіє, тому це і є розум людини у тому значенні, у якому про нього говоримо.

Загалом *intellectus* – це назва вищої пізнавальної (*cognitiva*) сили розуму [4]. Тобто, зважаючи на думки деяких філософів [5], це поняття включає грецьке *nous* та *dianoia*, які, у свою чергу, походять із одного слова, тобто друге слово утворене префіксальним способом. Префікс «*dia-*» означає «роз-», тобто за українські аналоги можна прийняти «судити» та «розсуджувати». Термін є протилежним до чисто відчуттєвого пізнання, хоча перебуває у тісних зв'язках із ним. У Платонівській системі душа зовнішньо поєднана із тілом, вона існує у тілі як відлучене начало, що спрямовує та контролює, як фірман фіру, чи рука молот. Хоча Платон розрізняє різні частини душі, і навіть різні види душі, все ж лише через душу, осмислену як інтелект, як чисту думку, пізнаються переємності (*passiones*) ірраціональної сторони. В Аристотеля фізичне начало не має стосунку до тіла як діяч до інструмента, а як форма до матерії, як релят до корелята, як

ентелехія (здійснення, актуалізація) того, чим тіло є у спроможності. Воно не є само у собі чисто мисленнєвим. Аристотель стверджує, що в людській душі присутній Божий елемент – nous, що походить (emanatio) від Божого розуму (nous) і складає безсмертну частину душі.

Часто Тома говорить про сприйняттєве (receptivus) мислення гіломорфними термінами: як першоматерія прив'язана до форм відчуттєво сприйнятних предметів, так чуттєве мислення прив'язане до ідей. Відповідно до гіломорфної теорії, здобути форму чогось, означає стати чимось: тобто отримати форму людини означає стати людиною. Також це стосується й розуму. Саме тому Аристотель говорить, що існує розум у душі для того, щоб ставати всім, і що розум, коли щось розуміє, стає різними речами [6, с. 280]. Стосовно цього Тома каже, що як фізична матерія має спроможності, які здійснюються сприйнятливим буттям (esse perceptibile), то так само й сприйняттєве мислення має спроможності, які здійснюються через розумове буття (esse mentale). Тобто якщо листок є зелений, то він містить спроможність бути жовтим. Але те, що Тома розуміє під оформленням (informatio) сприйняттєвого мислення через ідею, не є епізодичним виконанням концепта в обдумуванні якоїсь часткової думки: радше, це є здобування можливості для обдумування певних думок. Вправляння у такій можливості не є само собою формою, а діяльністю, що походить від форми. Людське мислення, коли схоплює форму якоїсь речі, стає цією річчю нематеріально.

Існує два види матерії – загальна (communis) матерія та неподільна (individualis) матерія. Загальна матерія – плоть, неподільна матерія – саме ця плоть, тобто певна окрема. Мислення виокремлює (abstrahit) ідею природної речі із неподільної сприйняттєвої (receptiva) матерії, але не із загальної сприйняттєвої матерії. Сприйняттєве мислення не має підставового буття через ідеї: відповідно ідеї, які формують мислення, є випадковими формами (як форма тепла у воді) радше, ніж підставовими формами (форма людини). І коли Тома наслідує Аристотеля в описуванні розуму, що стає своїм предметом, то ставання є набуванням чогось, а не перетворенням у щось.

Концепти виокремлюються (abstrahuntur) від уяв (phantasma) двома шляхами. Перше, концепти і досвід перебувають у відповідному причиновому співвідношенні, і друге, у певному формальному відношенні (ST I, 85, 1). Говорити, що концепти виокремлюються від досвіду, означає те, що досвід є необхідною причиновою умовою для здобуття концептів. Емпірична матерія, наприклад, досліджує, наскільки сліпа людина може читати книгу про оптику. Філософське питання, наскільки вплив такої книги може рахуватися як «посідання знання кольорів» без здатності поєднувати кольори.

Ідеї Томи мають формальний стосунок до досвіду, тобто концепти у його теорії є абстрактними у порівнянні з досвідом. Відчуття-досвід стосуються часткового неподільного, а мисленнєве пізнання первинно стосується загального (ST I, 86, 1): «Началом виокремлення у матеріальних речах є неподільна матерія, а наше мислення, як уже мовилося, мислить, виокремлюючи мисленнєві види від такої матерії. А те, що виокремлюється від неподільної матерії, є загальне. Тож наше мислення безпосередньо пізнає лише загальне»¹.

3 Мислення дієве та переємне

Про дієве мислення слід думати, як про буття у сутності видово-специфічної сили, яка уможливує людське буття здобувати та використовувати мову в її трансакції зі світом, який сприймаємо довкола себе. Тварини з такими ж відчуттями, як і ми, сприймають ті ж предмети, що й ми, однак не мають мисленнєвих думок щодо них, таких, як наукове пізнання їх природи, оскільки в них немає світла, що вділяє дієве мислення. Тома пише, що буття із дієвим мисленням, але без відчуттів було б нездатне осмислювати навіть найабстрактніші мисленнєві думки (ST I, 79, 4).

¹ «Principium singularitatis in rebus materialibus est materia individualis, intellectus autem noster, sicut supra dictum est, intelligit abstrahendo speciem intelligibilem ab huiusmodi materia. Quod autem a materia individuali abstrahitur, est universale. Unde intellectus noster directe non est cognoscitivus nisi universalium».

Так, як і в Аристотеля, у Томи маємо *intellectus possibilis* та *intellectus agens* (ST I, 79, 3): «Зі сторони живильної усі спроможності є дієвими, зі сторони відчуттєвої усі є переємними, а зі сторони мисленнєвої дещо є дієвим, а дещо – переємним»¹. Дієве мислення освітлює відчуттєві уяви (*phantasma*) та перетворює їх у мисленнєві форми, які переймаються мисленням (тому воно – переємне). Однак цей процес можна сприймати по-різному. З одного боку, дієве мислення може бути думкою, що створює форму, так як світло створює колір, тобто створює його на зразок відчуттєвих уяв, і переємне мислення отримує зовсім новий утвір. Вид, мисленнєво витиснений (*species intelligibilis impressa*), випрацьовується дієвим мисленням і переймається переємним мисленням, у якому разом із дією осмислення складає вид мисленнєво виражений (*species intelligibilis expressa*). Саме так сприймають ці поняття більшість схоластичних філософів. З іншого боку, дієве мислення може осмислюватися як таке, що відіграє не таку важливу роль, не створюючи мисленнєвих видів, а лише постачає освітлення, через яке переємне мислення сприймає мисленнєві форми, відокремлені (*abstractae*) від відчуттєвих уяв (*phantasma*). Тома осмислює дієве і переємне мислення як окремі від можливостей відчуттєвого пізнання. Для Томи дієве і переємне мислення є можливостями (*facultas*) окремої неподільної (*individualis*) людської душі, які діють окремо (CG II 176).

Тома, розвиваючи думку Аристотеля, говорить, що мислення виконує два види діяльності, про що йшлося вище. Перша, розуміння неподільного, завдяки якій мислення пізнає, чим є річ. Друга, поділяння та укладання, завдяки якій мислення поділяє та укладає, тобто формує ствердні та негативні судження. Тобто Тома розрізняє тут просте схоплення та судження. Завдяки простому схопленню мислення пізнає, що є що без ствердження чи заперечення, а завдяки судженню мислення укладає чи поділяє присудок та підмет (*predicatum et subjectum*), і тим самим стверджує чи заперечує. Оскільки перший вид діяльності стосується природи речі, відповідно до чого ця річ притримується певного ряду між буттями, то другий вид діяльності спрямований до буття речі.

Говорячи про мислення, мимоволі переходимо до тієї частини, що пов'язана із розрізненням буття та щосності, чи природи, про що вже згадувалося та йтиметься далі, оскільки усі терміни у Томи взаємопов'язані. Через судження людина схоплює буття, і так само через судження реалізовується істина. Оскільки буття протиставляється щосності, то у такому значенні воно повинно означати дієве існування, тобто те, що схоплюється радше судженням, аніж першою дією мислення [7, с. 28]. Однак деякі філософи розходяться щодо цього положення. Так, Л. Peric [8, с. 325] говорить, що Тома не притримується того, що існування речі (*existentia*) прямо схоплюється через судження: прямий предмет судження є укладанням концептів, із яким просте схоплення збагатило мислення. Згідно з цією думкою, природа речі та її дієве існування сприймаються завдяки мисленню у його першому виді діяльності, тобто простим схопленням. Різниця між внутрішньою дією буття та його сутністю не є безпосередньо очевидна для нас, а потребує певної аргументації. Тома не проводить чіткої різниці між різними значеннями терміна буття, і його двозначність деякі філософи передають із додаванням додаткового терміна – «дієве існування» [9, с. 31].

У коментарях до Аристотелевої «*De interpretatione*» Тома розрізняє те, що можемо називати судженням існування (*existentia*) та судженням приписування (*attributio*). Говорячи про судження існування, Тома має на увазі такі судження, завдяки яким пізнаємо речі як дієво існуючі, незалежно від того, чи визначили уклад та різницю буття та сутності. Тобто Тома проводить різницю між різними видами пізнання, за допомогою яких пізнаємо речі – адже різним є знати, чим річ є, тобто пізнати щосність речі, чи її природу, і знати, чи вона існує, тобто пізнати її існування завдяки судженню.

¹ «In parte nutritiva omnes potentiae sunt activae; in parte autem sensitiva, omnes passivae; in parte vero intellectiva est aliquid activum, et aliquid passivum».

Дискутуючи про стосунки мислення (*intellectus*) та пам'яті (*memoria*), Тома переходить до дискусії про стосунки між мисленням та розумом (*ratio*). Розум – це чисто людська здатність (*facultas*), оскільки людина визначається як розумна істота (*animal rationale*). Тома говорить, що мислення та розум не можуть бути різними силами у людському бутті (ST 1, 79, 8), і це видно, якщо розглянути діяльність обох. Мислення є безпосереднім схопленням мисленнєвої істини, а розуміння – це перехід від осмислення однієї речі до осмислення іншої для досягання пізнання мисленнєвої істини. Тому мислення стосується розуміння так, як рух відпочинку чи посідання.

Однак тут Тома дещо міняє акценти щодо значення дієслова «*intelligere*». До цього часу він говорив про мислення (*intelligere*) у загальному значенні – як здатність для думання, і тут латинське дієслово відповідає українському «думати», англійському «*think*». Тут Тома переходить до вузкого значення дієслова «*intelligere*», а саме – до схоплення самоочевидної істини, і говорить про мислення радше як про силу для такого безпосереднього схоплення, а не як про думання у загальному. Тома твердить, що людське розуміння, коли працює над чимось, починає діяти від істин, які сприймаються безпосередньо, тобто від першоначал. Розуміння та мислення є двома стадіями одного процесу, і саме тому вони є діяльностями однієї здатності (*facultas*).

На матеріалі «Суми теології» було здійснено спробу оглянути головні значення латинського «*intelligere*» з метою віднайдення адекватного українського відповідника для цього терміна. У результаті проведеного аналізу зроблено висновок, що термін «мислення» є найприйнятнішим для відтворення цієї лексеми українською мовою, насамперед з огляду на ціле гніздо спільнокоренових слів. З погляду семіотики, мова – система знаків, у якій значення не стає, а довільне: отже, стосунки між знаком та означеним врегульовуються сприймачем. Тому й пропонується лексема не може бути сталим, а є лише пропонованим відповідником для позначення цього середньовічного терміна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kenny A. *Intellect and Imagination in Aquinas* / Kenny A. – Notre Dame : University Press, 1969. – 238 p.
2. Deely J. *Intentionality and Semiotics* / Deely J. – Chicago : University of Scranton Press, 2007. – 436 p.
3. Maritain J. *The Sin of the Angel* / Maritain J. – Westminster, 1959. – 106 p.
4. *Encyclopaedia of Religion and Ethics* / ed. by J. Hastings. – New York : Random house, 1995.
5. Hamilton W. *Reid's works* / Hamilton W. – Edinburg, 1972. – 233 p.
6. Gilson E. *The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas* / Gilson E. – New York : Random house, 1966. – 488 p.
7. Wippel F. *The Metaphysical Thought of Thomas Aquinas* / Wippel F. – Washington : Catholic University of America Press, 2000. – 230 p.
8. Regis L. *Epistemology* / Regis L. – N.Y., 1959. – 340 p.
9. Willis J. *The Teaching of the Church Fathers* / Willis J. – San Francisco, 2002. – 320 p.

Павло Содомора

Интеллект, мышление, понимание в системе терминов святого Томы Аквинского

Дискусируется значение термина «интеллект», его место среди других терминов, в том числе и метафизических, таких, как материя, форма, действие, пассивность. Параллельно рассматривается ряд других терминов, близких к вышеуказанным. Для иллюстрации предлагаются варианты отображения латинского термина средствами украинского языка. На этом материале осуществлена попытка инициации процесса становления украинской терминосистемы.

Pavlo Sodomora

Intelligence, Thinking, Understanding in the Terminological System of St. Thomas Aquinas

The meaning of the term “intelligence” is discussed, as well as its place among other terms, including metaphysical ones such as matter, form, act, passivity. The row of other terms that are logically connected with the previous ones is reviewed. Some extracts from Ukrainian translation of “Summa” are given as the example. Different options of translation of Latin lexeme are given dependently on the meaning and content of a term. The attempt of initialising the process of formation entire Ukrainian terminological system is made at this material.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2011.